

História, politika és mentalitás Magyarországon a 16. században.

Forgách Ferenc és a Commentarii

NKFIH PD 125180 támogatott projekt (2017-2020)

Záróbeszámoló

Bevezetés

A posztdoktori projekt elsődleges célja Forgách Ferenc (1535-1577) történetíró latin nyelvű kortörténeti művének a kontextualizálása, irodalmi, történeti, politikai kereteinek az eddig ismertnél pontosabb körülrajzolása volt lehetőség szerint újonnan feltárandó levéltári dokumentumok, valamint az 1788-ig publikálatlanul maradt mű kéziratos hagyományának a feltérképezése révén. A kimeneti oldalon megfogalmazott gyakorlati cél egy monografikus munka, valamint évente átlagban két tudományos közlemény volt. Ezen eredetileg kitűzött céloknak a projekt csak félig tudott eleget tenni; öröm az ürömben azonban, hogy nem csupán a pandémiás helyzet miatt előállt beszűkült levéltári kutatási lehetőségek miatt, hanem egy olyan jelentős kézirat-leletnek is köszönhetően, amely a kutatást a projekt záró évében egy nem remélt és eddig teljesen ismeretlen terület irányába térítette el.

2020 júliusában ugyanis kollégámmal, Kasza Péterrel a trentói egyházmegyei könyvtárban Gian Michele Bruto (1517-1592) *Rerum Ungaricarum libri c.* művének egy szinte teljesen ép, autográf javításokkal teli kéziratára bukkantunk, amely a Forgáchéhoz hasonlóan kiadatlanul maradt, ám mindaddig csak töredékesen ismert munka szövegének teljes húsz könyvét tartalmazza. A Forgách-projekt összegzése helyett a posztdoktori projekt utolsó, hosszabbított évét teljes egészében e nem mindennapi lelet feldolgozása vette igénybe. Ez a kitérő azonban teljes mértékben indokolt és szükségszerű is volt, hiszen Brutust éppen Forgách Ferenc igyekezett már 1564-ben először a Habsburg-udvarba csábítani történetírónak, és szintén neki volt köszönhető, hogy a Velencéből exkommunikált humanista 1574-ben végül Erdélybe jött, hogy Báthory István udvari történetírója legyen. Ebbéli minőségében az volt a feladata, hogy egyetlen nagy, humanista narratívában foglalja össze a magyar hanyatlás századát, Mátyás király halálától kezdve egészen a Szapolyai-ház kihalásáig. Forgách *Commentarii*-je e munkában az egyik legfontosabb forrás-szöveget jelentette számára, ám a *Rerum Ungaricarum libriből* mindaddig éppen azok a fejezetek voltak ismeretlenek, amelyek a *Commentarii*-vel azonos éveket (1551-1572) tárgyalták. A trentói kézirat Brutus magyar történetének eddig részben vagy teljes egészében ismeretlen 13-20. könyveivel az 1551-1566 közötti évek történéseit írja le, az előzetes vizsgálatok alapján – nyilvánvalóan saját írói szempontjainak és koncepciójának mentén – sokszor erőteljesen támaszkodva Forgách szövegére. A két szöveg jövőbeli összehasonlító vizsgálata és kritikai kiadása egyértelműen az egyik legfontosabb eleme lehet a posztdoktori projektben megfogalmazott historiográfiai kontextualizációnak, ám a dolog nem áll meg ennyiben. A Brutus-lelet ugyanis ráirányította figyelmet egy olyan *terra incognitára*, amelynek kiterjedéséről eddig csak sejtéseink voltak, ám amelyet éppen e

felfedezés után már lehetetlen, hogy ne egy külön kutatást igénylő területként kezeljünk: ez pedig nem más, mint a 16. századi magyarországi történetírás elfelejtett vagy elhanyagolt kéziratos hagyománya, nagyjából Brodarics Istvántól Istvánffy Miklósig, amelyben a két említett szerzőn kívül nagyrészt nyomtatásban meg nem jelent szerzők, egymást használó, olykor egymással versengő történeti narratíváit találjuk. Egy jövőbeli, több munkatárssal felálló, átfogó projekt célja lehet ezeknek a szerzőknek (Habsburg oldalról: Velius, Lazius, Zsámboky, Berger, Istvánffy; Szapolyai/Báthory oldalról: Brodarics, Szerémi, Verancsics, Forgách, Brutus, Szamosközy) és sok esetben máig kiadatlan műveiknek az összehasonlító elemzése, illetve a fennmaradt kéziratoknak az együttes vizsgálata. Ez utóbbi, a kutatásban eddig elvétve érvényesített szempont lehet a kulcs a szövegek hatástörténetének a megfejtéséhez: a különböző kéziratok használóinak felderítésével ugyanis – a kéziratosság, mint önálló médium kora újkori jelentőségének a felismerésén túl – lekövethető a kéziratok és szövegek nyomtatás előtti cirkulációja egy szűk, szakmai-politikai nyilvánosságon belül. E történelmet író, és azt egyben cenzúrázó nyilvánosság csoportdinamikájának meghatározása, illetve politikai-intellektuális térképen való elhelyezése politikatörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt releváns lehet.

Mindennek a részletes leírására ebben a záróbeszámolóban azért volt szükség, hogy érzékeltessem: a Brutus-kézirat felfedezése a projekt utolsó évében nem csupán egy a Forgáchéval összevethető, eddig ismeretlen és a kutatási tervet teljességgel felborító historiográfiai szöveget, hanem egyben a projektet teljesen új fénybe helyező kutatási szempontot és eszközt is jelent, amelynek konzekvens alkalmazása Forgách művének esetében is új eredményeket fog hozni. E jórészt kézirathasználati és filológiai vizsgálatot a projekt utolsó évében sikerült elkezdni, amihez a legnagyobb lökést az adta, hogy sikerült szert tennem a *Commentarii* kismartoni kéziratának digitalizált másolatára és azt összevetnem a már korábban beszerzett pécsi példánnyal. Az alábbiakban erről a filológiai vizsgálatról lesz szó.

A Forgách-kéziratok leszármazása

Kulcsár Péter inventáriuma az alábbi 16-17. századi, két esetben elveszett példányokat említi:

Ms. 1. aut. latet.

2. (poss. 1662 M. Zrínyi) Zagreb, BN, R 3580.

3. (poss. eps. Pécs) mem. Sörös P., A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve 1912/13. p.203–204.

4. (poss. c. 1670 I. Wittnyédy) mem. Adattár XVIII.1. p. 304.

5. (XVII.) Budapest, BN, Fol. Lat. 4121.

6. (XVII.) Budapest, BN, Fol. Lat. 4172.

7. (XVII.) Budapest, BN, Fol. Lat. 352.

8. (XVII.) part. (libri I–XX.) Arad, bibl. regionalis, ms. 225.1932.

9. (XVII.) part. (libri I–XIV.) Budapest, BN, Fol. Lat. 3208.

10. (XVII/XVIII.) Eger, bibl. aeps., Vv.II.22.

Az előzetes munkaterv koncepciója szerint a Kulcsár által elveszetteként számontartott, ám a századfordulós szakirodalom alapján létező, és szerzői javításokat is tartalmazó pécsi példányt gondoltuk a legrégebb kéziratnak, ami mellett a későbbi másolatokból esetlegesen megállapítható párhuzamos leszármazási ágat feltételeztünk. A pécsi, a Kulcsár által nem említett kismartoni; a zágrábi, egri, valamint budapesti példányokat sikerült személyesen vagy digitális formában megvizsgálnom (az aradi beszerzésére kísérletet tettem, az eredeti lelőhelyén már nem található, egyelőre lappang).

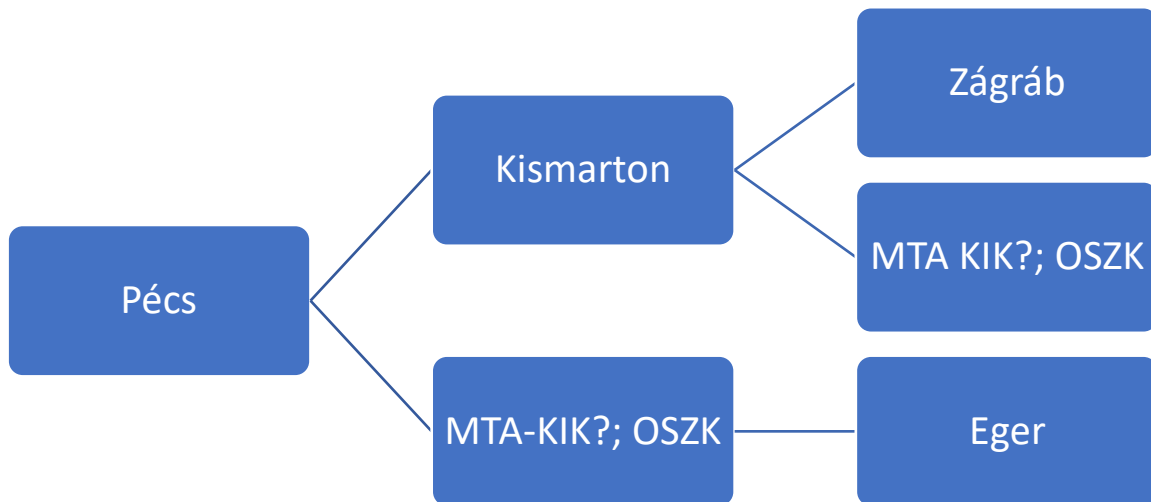
Ezen vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a pécsi példány a *Commentarii* valóban legrégebb, és (fol. 90 után) ténylegesen autográf javításokat is tartalmazó kódexe, amelyről a többi megvizsgált kéziratot is másolták. Egyértelmű linearitást a kismartoni és zágrábi kódexeknél sikerült megállapítani. A kismartoni példány (egyben a 19. századi Monumenta-kiadás alapja) Istvánffy Miklós saját kezű másolata ugyanis, amelynek forrása egyértelműen a pécsi példány volt: ez nem csupán a pécsiben elvéve található Istvánffy-margináliák, de a kismartoni kézirat részletes, oldalszámot is megadó jegyzéke bizonyítja, amelyet Istvánffy az általa lemásolt pécsi kéziratban található és Forgách Simon által írt magyar nyelvű margináliákról készített. Ennek az Istvánffy-példánynak a 17. századi másolata a zágrábi: ugyanazt a beosztást követi, amelyet a kismartoni kézirat (vagyis a szöveg után külön jegyzékben közli Forgách Simon margináliáit), illetve a másoló sokszor értelmetlenül a szövegbe illesztve közli Istvánffy megjegyzéseit. Filológiai értelemben tehát a zágrábi kézirat nem jelentős; annál fontosabb lehet a költő Zrínyi Miklós a kéziratban látható bejegyzéseinek vizsgálata.

Kulcsár inventáriumában szintén nem szerepel az MTA KIK kézirtárának a könyvtár honlapjáról mikrofilmen is letölthető két Forgách-kézirata. A Történelem Ívrét 348 jelzetű, 17. századi másolat a többitől eltérő címmel bír (*Analecta Forgachiana, sive Francisci Forgachi episcopi Varadinensis Historia Arcana*), ám ennél is fontosabb, hogy egyértelműen egy olyan kiadásra tisztázott példány, amelyet igen részletes név- és tárgymutatóval is elláttak. Szövegében a pécsi kéziratot követi, vagyis tartalmazza az abban Forgách által eszközölt javításokat, nem tünteti fel ugyanakkor Forgách Simon megjegyzéseit, de a latin nyelvű margináliákat (ezek egyrésze Istvánffyé) a szöveg mellett közli. Az MTA másik kézirata kései, 17-18. századi töredékes másolata szövegében szintén a pécsi javításait közli; fontosságát a Bethlen Gábornak Tassy Gáspár által írt ajánlólevél jelenti 1619-ből, amely részint a kiadási szándékról árulkodik, részint pedig a mű 17. századi kézirat cirkulációjához fontos adat.

Az egri és budapesti OSZK példányokkal lényegében szintén ugyanez a helyzet: az eltérő minőségű másolatok (az egri vegyesen 17-18. századi, a budapesti példányok 17. századiak) filológiailag nem képviselnek a pécsitől eltérő leszármazást (vagyis a pécsiben található Forgách-javításokat a főszövegben, jelölés nélkül közlik), ami azt jelenti, hogy a tulajdonképpeni kritikai kiadás munkálataihoz az alapot továbbra is pécsi kézirat kell, hogy képezze, ellenben az is igazolást nyert, hogy a 19. századi kiadáshoz használt, eredetileg

Istvánffy által másolt kismartoni példány valójában az eredeti verzióhoz meglehetősen közeli szöveget őriz (minderről az akkori szerkesztők nem tudtak), vagyis ha kritikai kiadásként nem is értékelhető, filológiai értéke továbbra is jelentős.

A fennmaradt kéziratok lineáris leszármazásnak igazolása mellett ugyanakkor kiemelt jelentősége van a kézirathasználat mindaddig elhanyagolt elemzésének. Forgách Simon és Istvánffy Miklós megjegyzéseit már az akadémiai kiadás is igyekezett feltüntetni, amelyek aztán részben a mű magyar fordításában is megjelentek. E megjegyzések újbóli elemzése, összevetve a pécsi kézirat egyéb margináliáival egy külön tanulmány tárgyát kell, hogy képezzék. Ebben a munkában Istvánffy részvételén túl, Brutus szerepe is megkerülhetetlen lesz: egyértelmű ugyanis, hogy Brutus használt valamilyen Forgách-kéziratot, sőt Forgách Simon megjegyzéseit is említi a *De historiae laudibus* c. munkájában, vagyis egészen biztosan látott egy olyan példányt, amely ezeket is tartalmazta. Az bizonyos, hogy a pécsi példány e jegyzeteket autográf formájukban őrizi; néhány helyen ugyanakkor egy későbbi kéz latin fordítást is mellékelte e megjegyzésekhez, és előzetesen az sem zárható ki, hogy a fordítások Brutus számára készültek. A kézirathasználat komplex kérdéskörének megnyugtató feltárása az egyik legizgalmasabb megoldandó feladat, amely a trentói lelet tudományos ismertetése után az elsődleges prioritással bír. A *Commentarii*-kéziratok lehetséges leszármazását az alábbi ábra mutatja:

Eredmények

1. A projekt elsődleges filológiai eredményének a pécsi kézirat elsődlegességének igazolását tekinthetjük, valamint az akadémiai kiadás alapját képező kismartoni kézirat elhelyezését a stemmában. Szintén ehhez kapcsolódó fontos eredmény Istvánffy Miklós szerepének felismerése a szöveg áthagyományozásában.
2. Nem az eredeti célkitűzés szerint megvalósult, de mindenképpen a posztdoktori támogatásnak köszönhető a trentói Brutus-kézirat felfedezése, amely egyben – a fent részletezett módon – a kora újkori magyarországi historiográfia egészének a gyökeres újragondolása felé is új perspektívát nyitott a kutatás előtt. A projekt támogatásával egy forrásközlés és két közlemény áll megjelenés előtt a témában.
3. Az európai kortörténetírás kontextusának a körülrajzolása a projekt fontos eleme volt. Ebben részeredményeket sikerült elérni: Paolo Giovio *Historiarum sui temporis* c. művének jelentősége eddig is vitán felül állt, a kutatásban egyértelmű volt, hogy 1547-ig a magyar történelem alapvető forrásaként szolgált minden történetíró számára. A szintén az NKFIH által támogatott Buda Oppugnata projekt keretein belül Giovio 1540-42 közötti magyarországi eseményekről szóló leírásának fordítását készítettem el. Gian Michele Bruto történetírói karrierjében ugyanakkor szintén vörös fonálként húzódik végig Giovio kritikája, amely részben a firenzei republikánus emigrációval fenntartott kapcsolataiból táplálkozott, részben pedig abból a tényből, hogy magyarországi alkalmazása is e kritikus attitűdnek volt köszönhető: Forgách választása tehát, amikor Brutust kiszemelte a magyar történelem megírásának feladatára, egy nagyon is tudatos koncepció része lehetett, amely koncepció bizonyos pontokon érintkezést, sőt kontinuitást mutat Verancsics Antal korábbi történeti összegzési kísérletével. E további kutatást igénylő téma áttekintését a Brutusról szóló összegző tanulmányban végeztem el.
4. A munkatervben jelzett levéltári kutatásokat sajnos nem sikerült az elvárt mélységben megvalósítani. Az MNL-MOL-ban található Forgách-dokumentumok nem hoztak jelentős új adatot; a bécsi HHStA-ba a pandémia miatt csak egyetlen napra sikerült bejutni 2020 augusztusában: itt még fontos feltárandó terület lehet Forgách császári udvarban eltöltött éveinek (1557-66) fennmaradt dokumentációja, amely politikai szerepéről és súlyáról, valamint pártváltásáról szolgáltat új adatokat.

***A projekt támogatásával megvalósult tudományos közlemények,
éves bontásban:***

2021

(Kasza Péterrel közösen): *Brutus magyar történetei. A Rerum Ungaricarum libri kézirat osztrák hagyománya.* Magyar Könyvszemle 2021 (megjelenés alatt)

Brutus az olvasóhoz. A Rerum Ungaricarum libri trentói kéziratának bevezetése. Lybus 2021 (megjelenés alatt)

Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri. In: *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században* (Convivia Neolatina Hungarica 4), szerk. Békés Enikő–Kasza Péter–Kiss Farkas Gábor, Szeged, Lazi, 2021, 167–196 (megjelenés alatt).

Paolo Giovio: Kortörténet (részletek). In: *Buda Oppugnata. Források Buda és Pest 1540-42. évi ostromainak történetéhez,* szerk. Kasza Péter, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021, 46-70; 155-186; 454-475. (megjelenés alatt)

2020

(Kasza Péterrel közösen): “*Sic fata volunt.*” *The Narrative Memory of the Tragedy of Queen Isabella and the Peril of Buda.* In: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539-1559),* szerk. Máté Ágnes; Oborni Teréz, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 103-130.

2019

Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története, szerk. Fodor Pál; ford. Kelenik, József, Petneházi Gábor, Sokcsévits Dénes, Tomek Iván, Budapest, MTA BTK, 2019.

Megkésett recenzió: Johannes Bocatius. Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato – Magyarnémetharc avagy beszélgetés a császáriak és magyarok között most fellángolt háborúról. Szerk. Kees Teszelszky és Tóth Gergely. Budapest: ELTE–BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszéke, Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014. <http://reciti.hu/2019/498>

Variációk Dánielre. Az isteni bosszú és gondviselés a 16. századi humanista történetírás nyelvén (Sleidanus, Budina és Forgách), In: *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma,* szerk. Békés Enikő; Kasza Péter; Kiss Farkas Gábor; Lázár István; Molnár Dávid, Budapest, MTA-BTK-ITI, 2019, 57-72.

2018

Incesztus és bűnbocsánat: Luther (és Melanchthon) egyik exempluma, magyarországi és európai előfordulásai és a műfaj kora újkori használata. In: *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, szerk. Száraz Orsolya; Fazakas Gergely Tamás; Imre Mihály (szerk.) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 100-120.

Párhuzamos történetek. Egyéniség, politika, hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben. In: *„A magyar történet folytatója.” Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. Ács Pál; Tóth Gergely, Budapest, MTA BTK TTI, 2018, 141-164.

Szombathely, 2021. július 30.

Petneházi Gábor